

OPEN ACCESS

Forrás: <https://openscience.hu/mi-az-open-access/>

A mozgalom eredete

Az open access mozgalom kezdete Paul Ginsparg nevéhez kötődik, aki 1991-ben a Los Alamos National Laboratory-ban (LAN-L) berendezte az arXiv szervert, és szabadon hozzáférhetővé tette a fizika tudomány preprintjeit.

Az open access mozgalom további szereplői és alapító tagjai: Peter Suber, az Earlham College filozófia professzora, aki az Open Access News weblogot és a SPARC kezdeményezés hírlevelét írja, valamint a kognitív tudományok magyar származású művelője Stevan Harnad, aki többek között a "Subversive Proposal" a Cognitive Sciences Eprint Archive (Cogprints) és a Global Open Access List levelezőlistát üzemelteti.

A nyílt hozzáférés kialakulásának okai:

- a tudományos kommunikáció több évtizedes hagyománya: a kutatók szakfolyóiratokban adják közre eredményeiket a tudóstársadalom tájékoztatása céljából;
- a folyóirat-krízis: az 1970-es évektől rohamosan nőtt a megjelenő folyóiratok száma, áraik pedig a könyvtári költségvetésekhez képest követelhetetlenül emelkedtek (főként a természettudományok területén). Az egyetemi könyvtáraknak egyre több folyóirat-előfizetést kellett lemondaniuk, ami egyre jobban korlátozta a tudományos információhoz való hozzáférést. A kutatók és kutatás-finanszírozók felismerték,

megfogalmazták és nehezményezték a tudományos publikációk többszörös finanszírozási modelljét (létrehozás, kiadás és hozzáférés finanszírozása);

- a technológia: Tim Berners-Lee a CERN munkatársaként létrehozta a world wide webet 1989-ben, ami elősegítette a pre-printek, munkaanyagok és a szürke irodalom egyéb dokumentumainak cseréjét. Így hatékonyabbá vált a tudományos kommunikáció.

Nyilvános állásfoglalások

A Public Library of Science (PloS) 2000-ben az interneten közzétett nyílt levélben szólította fel a tudományos kiadókat, hogy tegyék nyíltan elérhetővé a folyóirataikban megjelent kutatási eredményeket legkésőbb hat hónappal a megjelenés után. Ellenkező esetben az aláírók bojkottálják az adott folyóirat előfizetését, az abban történő publikálást, szerkesztést és lektorálást.

Az Open Society Institute (OSI) ülésén 2001 decemberében neves tudósok részvételével jött létre a Budapest Open Access Initiative (BOAI), a nyílt hozzáférés elveinek első hivatalos megfogalmazása. A kezdeményezésnek jelenleg közel öt és félezer egyéni és több mint 500 intézményi támogatója van.

2003 júniusában a nyílt hozzáférést támogató intézmények, könyvtárak, kiadók és tudományos társaságok képviselői a BOAI elveinek megvalósulásához vezető konkrét teendőket fogalmazták meg a Bethesda Statement on Open Access Publishing dokumentumban.

2003. október végén a Max-Planck-Társaság által szervezett Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities konferencia keretén belül kutatási intézmények és egyetemek kötelezték el magukat hivatalosan a nyílt hozzáférés mellett a Berlini Nyilatkozat aláírásával. A közel 300 aláíró között olyan intézmények szerepelnek mint a Harvard Egyetem, a CERN, a Pasteur Intézet, különböző rektori konferenciák, nemzeti kutatási intézetek.

Fontos megjegyeznünk, hogy az elmúlt évtizedben született hivatalos nyilatkozatok (Budapest Open Access Initiative, Bethesda Statement, Berlin Declaration) a nyílt hozzáférést nem a hagyományos publikálási mód helyett és a kiadók rovására javasolták, hanem azok kiegészítéseként. Az ingyenesség azonban csupán a cikkek elérésére igaz, előállításukra nem feltétlenül – bár a nyílt elérés költségei mindenképpen kisebbek a nyomtatott kiadványok előfizetésénél, részben a nyomtatott verzió hiánya miatt. A mozgalom támogatói a költségek átirányítására hívják fel a figyelmet, míg a hagyományos előfizetéses sémában a fizetőképes intézmények kapnak hozzáférést a folyóiratokhoz, addig abban az esetben, ha a pénzt a cikkek szabad elérésére fordítják (pl. cikkjelzési díj), ugyanannyi pénzből bárki olvashatja a tudományos munkákat. Új megtérülési modellek és finanszírozási mechanizmusok kialakítására van szükség, ahol a finanszírozás nem a kimeneti (előfizetés), hanem a bemeneti (dokumentum-előállítás) oldalon történik állami, egyetemi, pályázati, szponzori forrásokból.¹

A tudományos közlemények open access (bárki által nyíltan, elektronikusan elérhető) megjelentetése egyre inkább igény, több esetben már kötelező is. Előírja a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kutatási, Feljlesztési és Innovációs Hivatal is a támogatásukkal született közlemények esetén.

¹ <https://openscience.hu/mi-az-open-access/> 2021. május 20.

Kétféle open access publikálási forma elterjedt, a green és a gold open access. Az Elsevier oldalain található ezekről egy rövid tájékoztató.

Green open access

Mivel a legtöbb kiadó megengedi a post-print (bírálat utáni kézirat) repozitóriumba vagy saját honlapra töltését és nyilvánossá tételét, ez egyfajta nyílt elérést (open access) jelent ingyen és jogtiszta. Ezzel nagyban növelhető a közlemény láthatósága, többen olvashatják és hivatkozhatják is a munkát.

Az open access publikálással kapcsolatban néhány fontosabb információ található a következő oldalakon:

- A kiadók archiválási szabályai - nyilvánosságra hozható-e a közlemény? Ha igen, akkor milyen feltételekkel?
- A nyílt elérésről
- Parazita folyóiratok - MTMT tájékoztató

Gold open access

Ebben az esetben a folyóirat mindenki számára ingyenesen, elektronikusan elérhetővé teszi a közleményt. A kiadói költségeket ekkor nem az előfizetők, hanem a szerzők állják (article processing charge, APC). Ez jelentős összeg lehet, tipikusan \$1500-\$2000 körül, amire még forgalmi adót is kell fizetni, így ezt pályázatból vagy más forrásból célszerű biztosítani.

Open Access

I. Open Access három lépésben - ingyen, jogtiszta, könnyen

A folyóiratcikkek hozzáférhetővé tételének több útja is van a nyílt hozzáférés (Open Access, OA) normái szerint. Az alábbi rövid tájékoztató azoknak szól, akik csupán egy rájuk nézve kötelező OA szabályozásnak kívánnak megfelelni, és cikküket még nem küldték be.

1.) Meg kell őrizni a cikk referált (lektorált) kéziratát, amibe a bírálók által javasolt változtatások már bekerültek. Ha a kéziratot egy társszerző készítette el, vagy titkárnő, doktorandusz, más segítő gépelte le, vitte számítógépre, el kell kérni tőle. Ábrákkal együtt, ha lehet, a szövegbe beszerkesztve!

2.) Amint megjelent, vagy megérkezett az értesítés a megjelenés adatairól (melyik számban, hányadik oldalon hozzák le), a cikkbe be kell írni a bibliográfiai adatokat, feltüntetve azt is, hogy szerkesztetlen kézitról van szó. A kéziratot ezután - mondjuk, a LibreOffice vagy a Solid PDF Creator segítségével - PDF/A formátumban kell elmenteni.

3.) Az így elkészített kézirat máris feltölthető egy repozitóriumba. Be lehet állítani a megjelenés dátumától számítva egy éves embargót - ha nem tudjuk, a kiadó mennyit követel meg ez egy biztonságos választás -, és fel kell tüntetni a cikk elérhetőségét (URL-jét) a kiadó honlapján.

Nagyon kevés olyan kiadó van, amely ilyen feltételekkel se engedné meg a repozitóriumi elhelyezést. A kiadók többségének - a nagy kiadókat is beleértve - ezek a feltételek megfelelnek, vagy esetleg még ennél enyhébbek is. A pontos szabályozásról a SHERPA RoMEO szolgáltatás segítségével - és a kiadó honlapjáról - tájékozódhatunk.

II. Cikkek közzététele a Nyílt Hozzáférés szabályai szerint

Az OA közzétételbe fektetett többletmunka megtérülhet - a cikk hamarabb eljuthat a célközönségéhez, hamarabb kezdi gyűjteni a hivatkozásokat, és többet halmoz fel belőlük.

Az Open Access közzététel történhet eleve OA folyóiratban való publikálással, illetve a legtöbb kiadónál az OA hozzáférés megváltásával. Ez utóbbi rendszerint drága, ezer-több ezer dollárba is kerülhet. Végül a hagyományos módon publikált cikk elhelyezhető repozitóriumban. Vannak tudományfinanszírozó szervezetek, amelyek megszabják az OA közzététel módját - az OTKA nem ilyen. Bármelyik mód elfogadható. A továbbiakban azzal az esettel foglalkozunk, ha a szerző nem OA folyóiratban publikál, és nem is váltja meg a szabad hozzáférést a kiadójánál. Az OA biztosítható ekkor is, a publikálási stratégiák megváltoztatása nélkül, ingyenesen: repozitóriumi elhelyezéssel. (A hazai repozitóriumok listája: <https://openscience.hu/hazai/>.)

A szerző saját honlapján, intézeti szerverén való elhelyezés nem igazi Open Access. (Az így elhelyezett anyagok hosszú távú megőrzése, változatlansága, bibliográfiai leírásának pontossága nem biztosított. Ugyan a honlapon elhelyezett szövegeket is megtalálják a keresők, ám a repozitóriumokban tárolt anyagok szelektívebben kereshetők.) Több nemzetközi projekt kifejezetten repozitóriumi elhelyezést követel meg. Előfordul - bár ritkán - hogy a kiadó csak a saját honlapon való elhelyezést engedi meg, illetve csak a szerző saját intézményében való elhelyezést, repozitóriumot beleértve - ám intézményi repozitórium (jobb esetben még) nincs. Ha nincs más lehetőség, a honlapon való elhelyezés a megoldás része lehet, ám ez esetben is javasoljuk a cikk feltöltését egy repozitóriumba, a teljes szöveg láthatóságának letiltásával, a honlapra tett változatra való hivatkozással.

A kiadó által megkövetelt feltételek tanulmányozása mindenképpen tanácsos - ezek megtalálhatóak a kiadó honlapján, és a szerző által aláírt copyright transfer nyilatkozatban (ennek legalábbis hivatkozni illik rájuk). Az Open Access szabályozás kiadóról-kiadóra változik. Egyes, jellemzően kisebb kiadók nem is foglalkoznak a kérdéssel - ez gyakorta előfordul kis, független hazai lapoknál. A kiadói honlapok sokszor nehezen érthető apró betűje, jogi zsargonja helyett használható a SHERPA RoMEO szolgáltatás, amelyben nagyszámú folyóirat OA szabályozása egyszerűen és könnyen áttekinthetően megtalálható. A HUNOR (Hungarian Open Access Repositories) szervezet foglalkozik a SHERPA RoMEO adatbázisának kisebb hazai kiadókra való kiterjesztésével.

A kiadói szabályozás jellemző elemei az elhelyezhető anyagokra, az elhelyezés helyére, a hozzáférhetőség késleltetésére (embargó), a kézirat jelleg feltüntetésére valamint a kiadói szerveren található verzióra való hivatkozásra vonatkoznak. Az elhelyezhető anyag lehet az először beküldött kézirat, a bírálaton átesett, javított kézirat, illetve a kiadó műszaki és nyelvi

szerkesztésével létrejött "kiadói PDF". A javítatlan kézirat közzététele a legkevésbé szerencsés megoldás. A kiadói PDF repozitóriumba (de akár a szerzői honlapra) való elhelyezését a nagy kiadók többnyire nem engedik. A leginkább alkalmazható megoldás ezek közötti kompromisszum: a javított kézirat elhelyezése. Ha a kiadó engedi, a kiadói PDF-et célszerű repozitóriumba tenni, ha csak a javított kéziratot, akkor azt. Utolsó esetben helyezendő el a javítatlan kézirat.

Mit lehet tenni olyankor, ha - egy régebbi, vagy társszerző által beküldött cikknél a kézirat nem áll rendelkezésre, többé már nem fellelhető? Ilyenkor jobb a semminél a kiadói PDF nem nyilvános (csak a repozitórium munkatársai által letölthető) elhelyezése. Az EPrints szoftverű repozitóriumok szolgáltatása segítségével az embargós, vagy egyáltalán nem letölthető cikkekben is tudnak másolatot kérni a szerzőktől a regisztrált olvasók. Csak egy gombnyomás az igénylőnek, egy gombnyomás a szerzőnek - és mindez jogszerűen. Az embargós ill. határidő nélkül zárt cikkek meta-adatai láthatóak, kereshetőek a repozitóriumban, csak a teljes szöveg nem tölthető le (viszont, mint láttuk, igényelhető).

Az embargónál csak annyit célszerű megadni, amennyit a kiadó megkövetel (ez általában egy év, de egyes kiadóknál lehet rövidebb, és vannak kiadók, akik egyáltalán nem kötnek ki embargót). A kiadói honlapra való hivatkozás, a kézirat jelleg feltüntetése egyszerűen megvalósítható követelmények.

Mikor töltsük fel a cikket a repozitóriumba? Egyes repozitóriumok, megengedik a kéziratok újabb és újabb verziójának feltöltését. Ilyen repozitóriumokba célszerű a legelső beküldött kéziratot feltölteni, majd azt lecserélni az esetleges későbbi javított változat(ok)al. Az MTAK repozitóriumban, a REAL-ban az egyszer beküldött, és a könyvtár által elfogadott, nyilvánosságra hozott verzió módosítását már csak a könyvtárosok segítségével lehet megtenni. Új tételként feltölthető az újabb változat - de meg kell adni, hogy melyik meglévő tétel új verziójáról van szó. Lehetséges megoldás az is, hogy csak a már megjelent cikket helyezi el a szerző, a megjelenés után mihamarabb.

Nem mindegy, milyen formátumban töltjük fel a cikket a repozitóriumba. A PDF - pontosabban a PDF/A - a legjobb választás. Más formátumok nem biztos, hogy évek, évtizedek múlva is olvashatóak lesznek, és jobb a konvertálást a szerzőnek elvégeznie, mint a későbbi könyvtáros-generációkra hagyni. A REAL például csak PDF állományok elhelyezését engedi. PDF/A állományt ingyenes szoftverekkel - például a LibreOffice-szal - is lehet készíteni. Amennyiben kéziratot helyez el a szerző, vezesse át a kéziratba a bibliográfiai adatokat (folyóirat, év, kötet, oldal), és tüntesse fel a tényt, hogy szerkesztetlen kézitról van szó.

Ha a cikknek van DOI-ja, feltétlenül adjuk meg a repozitóriumi elhelyezésnél. Az EPrints szoftvert alkalmazó repozitóriumok - mint a REAL - a meta-adatokat tudják a DOI segítségével importálni - csak a DOI-t kell beírni, a többi adat begépelésére nincs szükség. Egyszerűbb, és kisebb a betűtévesztés lehetősége. A DOI import azonban csak a meta-adatokat - leíró

bibliográfiai adatokat - tölti be, a cikket (az esetek többségében a PDF/A formába konvertált javított kéziratot) a szerzőnek kell feltöltenie.²

Fogalomtár – Open Access³

Az **Open Access** (OA) nyílt hozzáférés. A kutatási eredmények (adatok és közlemények) bárki számára nyilvános elérhetőséget biztosító kommunikációs modell.

Gold OA: Tisztán nyílt hozzáférésű folyóiratban való közlés, mely során a nyílt hozzáférés a folyóirat felületén valósul meg. A kiadási költségek ebben az esetben nem az előfizetői, hanem a szerzői oldalon jelentkeznek (ld. APC).

Green OA: A közzelt cikk szerzői archiválása intézményi vagy szakterületi repozitóriumban. A repozitáló szerzőnek mindig a kiadójával kötött szerződés alapján szabad eljárnia. Előfordul, hogy engedélyezik a kiadói változat/PDF archiválását, azonban a postprint illetve preprint verziók feltöltését a legtöbb esetben megengedik. A kiadók archiválással kapcsolatos politikájáról érdemes minden esetben tájékozódni, erre szolgáló központi adatbázis a [SHERPA/RoMEO](#).

Platina/Gyémánt: Azok a folyóiratok, melyek a szerző számára ingyenesen biztosítják a folyóiratcikkek Open Access megjelenését. Így a szerzők oldaláról nincsen APC fizetési kötelezettség. Általában egyetemek, kutatócsoportok, non-profit szervezetek finanszírozzák a kiadási költségeket.

Tisztán OA folyóirat: Olyan folyóirat, melyben minden cikk bárki számára nyilvánosan elérhető.

Hibrid OA folyóirat: Olyan folyóirat, melyben a cikkeknek csak egy része érhető el nyíltan, a többi csak előfizetés révén.

Tükör folyóirat: A kiadó egy már "befutott" hibrid (előfizetéses) folyóirattal azonos címmel indít egy GOLD nyílt hozzáférésű folyóiratot, elvileg ugyanazzal a szerkesztőgárdával, scope-pal és lektorálási policyval. A címben mindössze egy "X" utótag jelzi, hogy nem az eredeti folyóiratról van szó. Viszont más lesz a tükör folyóirat ISSN-je, vagyis nem fogja "örökölni" a szülőlap Q-rankjét és Impact Factorát. Ezek új folyóiratok lesznek, melyeknek ugyanúgy végig kell járniuk a Web of Science vezető utat, mint a normál lapoknak. A szerzőket könnyedén megtévesztheti a címazonosság!

APC: A tudományos kommunikáció hagyományos modelljében az olvasó fizet a hozzáféréstért, az OA esetben a közzelésért kell fizetni. Az APC vagy Article Processing Charge fedezi a kiadó számára a publikálás költségeit. Vannak úgynevezett szponzorált folyóiratok, melyek esetében a teljes folyóirat vonatkozásában valamely tudományos társaság vagy intézmény vállalja ezt,

² <https://u-szeged.hu/dokint/publikalas/open-access> 2021. május 20.

³ <http://szerzoknek.ek.szte.hu/fogalomtar-oa/> 2021. május 20.

így a szerzőknek nem kell fizetni. Vannak folyóiratok, ahol a szerzőnek kell kifizetni az APC-t. Ehhez nyújt most segítséget az SZTE OA publikálást támogató projektje.

Predátor kiadó: olyan tisztességtelen politikát folytató kiadó, mely tényleges lektorálás nélkül, alacsony színvonalú cikkeket is megjelentet a szerző pénzéért. Bővebben a témáról: <https://openscience.hu/predator-folyoiratok>

Read and Publish: olyan szerződésforma, mely egyben kezeli a közlésért és a hozzáférésért fizetendő díjakat, és ezzel adott intézménynek a kvótában meghatározott mennyiségű Open Access közlési díja ingyenes lesz.